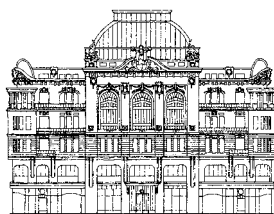

ЕКОНОМСКА КРИЗА: ПОРЕКЛО И ИСХОДИ

Зборник радова

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
Economic Sciences Committee

ECONOMIC SCIENCES COLLECTION
Book XIV

ECONOMIC CRISIS: ORIGINS AND OUTCOMES

Proceedings
of the Conference
CRISIS: ORIGINS AND OUTCOMES
held at SASA on April 20, 2010

Accepted for Publication at the 10th Session of the Department of Social Sciences
of the Serbian Academy of Sciences and Arts, held on December 14th, 2010
after being reviewed by
Corresponding Member Časlav Očić, University Professors Oskar Kovač,
Mladen Kovačević,
Ljubomir Madžar, Blagoje Babić, Milovan Mitrović, Đorđe Popov and Rajko Bukvić

Editor
Academician
ČASLAV OCIC

BELGRADE
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Одбор за економске науке

ЕКОНОМСКИ ЗБОРНИК
Књига XIV

ЕКОНОМСКА КРИЗА: ПОРЕКЛО И ИСХОДИ

Зборник радова
с научног скупа
КРИЗА: ПОРЕКЛО И ИСХОДИ
одржаног у САНУ 20. априла 2010. године

Примљено на 10. скупу Одељења друштвених наука
Српске академије наука и уметности 14. децембра 2010.
на основу реферата
дописног члана Часлава Оцића, универзитетских професора Оскара Ковача,
Млађена Ковачевића, Љубомира Маџара, Благоја Бабића,
Милована Митровића, Ђорђа Попова и Рајка Буквића

Уредник
академик
ЧАСЛАВ ОЦИЋ

БЕОГРАД
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Одбор за економске науке

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
Economic Sciences Committee

**ЕКОНОМСКА КРИЗА:
ПОРЕКЛО И ИСХОДИ**

**ECONOMIC CRISIS:
ORIGINS AND OUTCOMES**

Припрема Layout
Љубица Танасковић Ljubica Tanasković

Превод с енглеског English translation
Александар Павић Aleksandar Pavić

Штампа Printed by
Штампарија Издавачке фондације Štamparija Izdavačke fondacije
Архиепископије београдско-карловачке Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke
Краља Петра Првог 5, Београд Kralja Petra Prvog 5, Belgrade

Тираж Circulation
200 примерака 200 copies

© ©
САНУ, Београд, Србија SASA, Belgrade, Serbia

САДРЖАЈ CONTENTS

ТЕШКА ЈЕ ПРАЗНА ТОРБА (УМЕСТО ПРЕДГОВОРА)

Часлав Оцић

1

УВОДНА ИЗЛАГАЊА INTRODUCTORY LECTURES

ВЕЛИКА ЕКОНОМСКА КРИЗА 7 THE GREAT ECONOMIC CRISIS
И ДРЖАВНА ИНТЕРВЕНЦИЈА AND STATE INTERVENTION
У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ IN INTERWAR YUGOSLAVIA
Смиљана Ђуровић Smiljana Đurović

ГЛАВНИ ИЗАЗОВ СВЕТСКОЈ 27 THE MAIN CHALLENGE TO THE WORLD
ПРИВРЕДИ: ИСЦРПЉИВАЊЕ ECONOMY: EXHAUSTION OF THE
„ЕВРОПСКЕ ВРСТЕ РАЗВОЈА“ „EUROPEAN TYPE OF DEVELOPMENT“
Благоје С. Бабић Blagoje S. Babić

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ HISTORY

ПРВЕ ТРИ БАНКАРСКЕ КРИЗЕ 51 THE FIRST THREE BANKING CRISES
У СРБИЈИ ДО 1914. IN SERBIA BEFORE 1914
Биљана Стојановић Biljana Stojanović

ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА 71 ECONOMIC POLICY
И КОНЈУНКТУРА У ЈУГОСЛАВИЈИ, AND MARKET CONDITIONS
1919–1925. IN YUGOSLAVIA, 1919–1925
Бошко Мијатовић Boško Mijatović

АГРАРНА КРИЗА 91 AGRARIAN CRISIS
У СРБИЈИ, 1925–1935. IN SERBIA, 1925–1935
Момчило Исић Momčilo Isić

МЕЂУРАТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ 101 INTERWAR INVESTMENTS
У ЈУГОСЛОВЕНСКУ ИНДУСТРИЈУ IN YUGOSLAV INDUSTRY

И ХРВАТСКО-СЛОВЕНАЧКА ПРОПАГАНДА Слободан Вуковић		AND CROATIAN-SLOVENIAN PROPAGANDA Slobodan Vuković
ТЕОРИЈСКИ ОСВРТ		THEORY
ТЕОРИЈЕ КРИЗЕ – КРИЗА МОДЕРНИХ ТЕОРИЈА Александар Саша Гајић	115	CRISIS THEORIES – THE CRISIS OF MODERN THEORIES Aleksandar Saša Gajić
СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА Оскар Ковач	127	THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS Oskar Kovač
МОГУЋИ УЗРОЧНИЦИ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ Љубомир Маџар	141	CONUNDRUM OF THE PRIME MOVERS OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS Ljubomir Mažar
ЕКОНОМСКА КРИЗА: ПОУКЕ ЗА ЕКОНОМСКУ ТЕОРИЈУ И ПОЛИТИКУ Исидора Љумовић и Мирослав Н. Јовановић	159	ECONOMIC CRISIS: LESSONS FOR ECONOMIC THEORY AND POLICIES Isidora Ljumović and Miroslav N. Jovanović
ПАРАДИГМЕ ТУМАЧЕЊА И СТРАТЕГИЈЕ ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ 2008. Вера Вратуша	173	THE CRISIS OF 2008: PARADIGMS OF INTERPRETING AND STRATEGIES OF OVERCOMING Vera Vratuša
КРИЗА: НЕОЛИБЕРАЛНА ДИЈАГНОЗА – КЕЈНЗОВСКА ТЕРАПИЈА? Бранка Бујишић	193	CRISIS: NEOLIBERAL DIAGNOSIS – KEYNESIAN THERAPY? Branka Bujišić
СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА: ЈЕДНО ВИЂЕЊЕ Драгана Митровић	201	THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS: ANOTHER VIEW Dragana Mitrović
САВРЕМЕНА ЕКОНОМСКА КРИЗА: „АУСТРИЈСКО“ ОБЈАШЊЕЊЕ Божо Стојановић	217	THE CURRENT ECONOMIC CRISIS: THE “AUSTRIAN” EXPLANATION Božo Stojanović
ИСТОРИЈСКИ УСУД КАПИТАЛИЗМА: КРИЗА КАО ПОСЛЕДИЦА НЕКОНТРОЛИСАНОГ РАСТА Борис Н. Кршев	231	LE DESTIN HISTORIQUE DU CAPITALISME: LA CRISE EN RAISON D’UNE CROISSANCE INCONTRÔLÉE Boris Kršev

С В Е Т		W O R L D
КРИЗА И/ИЛИ НЕНАУЧЕНЕ ЛЕКЦИЈЕ? Ђорђе Попов	245	CRISIS OR AN (UN)LEARNED LESSON? Đorđe Popov
ПОРЕКЛО АКТУЕЛНЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ Хасиба Хрустић	259	ROOTS OF THE CURRENT GLOBAL ECONOMIC CRISIS Hasiba Hrustić
КРИЗА И КОНВЕРГЕНЦИЈА Живота Ђорђевић	275	CRISIS AND CONVERGENCE Života Đorđević
ФИНАНСИЈАЛИЗАЦИЈА КАО УЗРОЧНИК И МУЛТИПЛИКАТОР КРИЗЕ Рајко Буквић и Часлав Оцић	277	ФИНАНСИЈАЛИЗАЦИЈА КАК ИСТОЧНИК И МУЛТИПЛИКАТОР КРИЗИСА Рајко Буквич и Часлав Оцић
НЕМОЋ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ У УСЛОВИМА СВЕТСКЕ ФИНАНСИЈСКЕ И ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ Ђорђе Ђукић	293	THE POWERLESSNESS OF MONETARY POLICY UNDER THE CONDITIONS OF THE GLOBAL FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS Đorđe Đukić
ГЕНЕЗА И ПОСЛЕДИЦЕ КРИЗЕ: ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ Драгомир Анђелковић	307	GENESIS AND CONSEQUENCES OF THE CRISIS: THE GEO-POLITICAL ASPECT Dragomir Anđelković
УЗРОЦИ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ И ЊЕНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ Горан Николић	327	CAUSES OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS AND ITS GEOPOLITICAL CONSEQUENCES Goran Nikolić
Т Р А Н З И Ц И Ј А И С Р Б И Ј А		T R A N S I T I O N A N D S E R B I A
УЗРОЦИ ДУБОКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ Млађен Ковачевић	339	CAUSES OF THE DEEP ECONOMIC CRISIS IN SERBIA Mladen Kovačević
ЕФЕКТИ КРИЗА У СРБИЈИ Снежана Грк	363	EFFECTS OF THE SERBIAN CRISIS Snežana Grk

СВЕТСКОСИСТЕМСКИ АСПЕКТИ КРИЗЕ И СРБИЈА Слободан Антонић	379	WORLD-SYSTEMIC ASPECTS OF THE GLOBAL CRISIS AND SERBIA Slobodan Antić
АКТУЕЛНА СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И ТРАНЗИЦИОНА РЕЦЕСИЈА: ИСКУСТВО СРБИЈЕ Властимир Вуковић	391	THE CURRENT GLOBAL ECONOMIC CRISIS AND THE TRANSITION RECESSION: SERBIA'S EXPERIENCE Vlastimir Vuković
ПОСЛЕДИЦЕ ПРОДАЈЕ ТЕЛЕКОМУНИКАЦИОНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ Александра Смиљанић	405	THE SALE OF THE SERBIAN TELECOMMUNICATIONS INFRASTRUCTURE Aleksandra Smiljanić
СРПСКО ДРУШТВО: КРИЗА, СУКОБИ, РАЗАРАЊЕ И ОПОРАВАК Милован М. Митровић	421	SERBIAN SOCIETY: CRISIS, CONFLICTS, DEVASTATION AND RECOVERY Milovan M. Mitrović
НЕДОСТАЦИ СИСТЕМА КАО ПРЕТЕЖНИ ИЗАЗИВАЧ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (2007–2010) Маринко Бошњак	439	SYSTEMIC SHORTCOMINGS AS A PRIMARY CAUSE OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS (2007–2010) Marinko Bošnjak
ПОСЛЕДИЦЕ ЗАКЉУЧИВАЊА СПОРАЗУМА О СТАБИЛИЗАЦИЈИ И ПРИДРУЖИВАЊУ СРБИЈЕ ЕУ Дејан Мировић	451	CONSEQUENCES OF THE STABILIZATION AND ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN SERBIA AND THE EU Dejan Mirović
ЕКОНОМСКА КРИЗА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИ РИЗИЦИ У БАНКАРСКОМ СЕКТОРУ СРБИЈЕ И РЕГИОНА Бранко Урошевић	459	ECONOMIC CRISIS AND GLOBALIZATION RISKS FACING THE BANKING SECTOR OF SERBIA AND THE REGION Branko Urošević
ЕКОНОМИКА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ЗДРАВСТВА Здравко Шолак	469	ECONOMICS OF POST-SOCIALIST HEALTH CARE SYSTEM Zdravko Šolak

ТЕШКА ЈЕ ПРАЗНА ТОРБА (УМЕСТО ПРЕДГОВОРА)

ЧАСЛАВ ОЦИЋ

ШТА ЈЕ КРИЗА?

Загорски сељак Мика Брезовачки 1931:

Каква је та година деветстотридесетпрва! [...]

Такве још није било! [...]

Госпон биљежник – ... – јели ви знате, кај је то криза? [...]

Криза – ... – то вам је, кад ја својег јунца десет пута терам на сејем, а немрем га продати! ... То се зове, бумо рекли, криза! То је моја криза, али то бу и опћинска криза, јер ја небум могел платити својих, бумо рекли, дажбаина! ...

Славко Колар, *Ми смо за љравицу*, Загреб 1936; приповетка „Криза“.

Мајко, зашто је хладно у нашој соби? – Јер нема угљена, сине. – А зашто нема угљена? – Јер тата нема посла. – А зашто тата нема посла? – Јер има превише угљена.

Иван Дончевић, *Људи из Шушњаре*, Загреб 1933.

Да ли простодушна народска (данас је у моди да се каже: популистичка) дефиниција кризе као економске микро-макро *инконируенције* (огромних социјалних, психолошких и моралних трошкова) коју загорски сељак Мика Б. предочава *Јосион биљежнику* 1931. (у јеку Велике кризе) има универзално значење? Које, дакле, важи и за СЕКУ 2008.

Да ли Мајчин опис *нарушавања равнотеже кайиџала и рада* које резултира кризом хиперпродукције представља опште – *йарадоксолошко* – објашњење феномена?

Да ли је криза циклички *йроцес* („логика историје“ *на делу*) или „линеарни“ „диктат“ (*йројект*), тј. историјски инжењеринг, „практични идеализам“ куденхоф-калергијевског типа у коме ће после сламања традиционалних друштава, у постхуманој будућности киборзи заменити Мику Брезовачког и Мајку.

Која је природа најновије глобалне кризе? Да ли је она традиционални конјунктурни феномен или специфична дотад незабележена (готово уникатна) структурна појава?

Да ли је у питању само максимална, али ипак људска, *ауга сафра фамес* (проклета пожуда за новцем) или много амбициозније претензије глобалних демијурга: стварање новог човека или – постчовека?

ТЕШКА ЈЕ ПРАЗНА ТОРБА

Та торба је рукопис зборника *Економска криза: порекло и исходи*. Последњих 6–7 година она је свом тежином притискала савест уредника овог зборника.

Почетком 2010. године у Кнез Михаиловој 35 – на иницијативу чланова Одбора за економске науке САНУ и чланова Друштва за привредну историју – др Смиљана Ђуровић, председница тог (тек основаног) Друштва, проф. др Благоје Бабић, Часлав Оцић, председник поменутог Одбора и научни саветник београдског Института за међународну политику и привреду, састали су се да усагласе нацрте образложења за разговора за округлим столом о светској економској кризи. Тада су не мали број економиста и већина политичара сматрали да је криза већ на издисају. Врло брзо, међутим, очекивања да ће та криза врло кратко трајати почела су да бледе: прва фаза оптимизма потопљена је таласом скепсе – криза се манифестовала као појава дугог трајања. Откуд сад тај (својеврсни) *neverendum*? На то су, поред осталог, требало да одговоре учесници расправе за округлим столом

на тему

ПОРЕКЛО И ИСХОД КРИЗА

Расправу је 20. априла 2010. године у САНУ организовао Одбор за економске науке САНУ у сарадњи с Друштвом за привредну историју у оквиру следећих тематских целина:

УВОДНА ИЗЛАГАЊА	СВЕТ
ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ	КРИЗА, ТРАНЗИЦИЈА, СРБИЈА
ТЕОРИЈСКИ ОСВРТ	ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

После расправе учесници су имали на располагању месец дана да зголове саопштења за зборник радова који је требало да се појави под истим називом као и априлски скуп. У међувремену, Европска академија економских наука и Европски центар за мир и развој УН подстакнути динамичном и корисном априлском расправом у САНУ одлучили су да у октобру 2010. организују округли сто на тему

ЕКОНОМСКА КРИЗА И ЕВРОПСКА РЕШЕЊА?

као својеврсни продужетак и допуну априлског скупа одржаног под кровом САНУ. Овај скуп је требало да скрене пажњу на могућа европска решења глобалне економске кризе. Модератор априлског скупа је замољен да сачини тезе за разговор на овом скупу. Он је (инкорпоришући и тезе с априлског скупа, пре свега, онај део чији је аутор био Благоје Бабић) крајем априла 2010. то и учинио:

Тезе за разјавор на тему
ЕКОНОМСКА КРИЗА И ЕВРОПСКА РЕШЕЊА?

ПОРЕКЛО И ПРИРОДА КРИЗА

Феноменологија кризе/а
Друштвена и економска димензија
Природа економских поремећаја: рецесија, криза, депресија, ...
Криза хиперпродукције или криза хиперпотрошње?
Кризе тржишне привреде или кризе капитализма?
Универзалне карактеристике – макрорегионалне специфичности?
„Транзиција“ и криза

ПОГЛЕД УНАЗАД

Хронологија криза (привредне кризе у 19. веку; привредна криза 1920–1921. године, Велика економска криза 1929–1933. године; криза стагфлације 1970-их година; енергетска криза 1974; финансијска криза у САД 1987. године и њен одраз на светску привреду; привредна криза у Јапану 1990-их година и поуке за економску политику; Светска криза 2007/8–...): сличности и разлике у узроцима, последицама и антикризним мерама. Спонтани и „плански“ (?) карактер криза.
Могу ли се данас извући неке поуке из ранијих кризних догађања?

ОБЈАШЊЕЊА КРИЗА – РАЗУМЕВАЊЕ ДАНАШЊЕ
СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Теорије привредних циклуса (неокласична школа, кејнзовска школа, марксистичка школа, аустријска школа)
Кондратјевљева теорија дугих таласа
Геокономско виђење економске кризе

УПРАВЉАЊЕ КРИЗАМА

Мере текуће (националне или макрорегионалне) економске политике
Улога међународних финансијских институција и геокономских блокова у управљању кризом
Ривалство или сарадња: аутаркија или светска привреда?

ИСХОД(И) КРИЗА

Криза и промене економско-социјалне структуре становништва
Политичке (глобалне и макрорегионалне) импликације економске кризе
Криза и (не)дељивост безбедности
Криза и интеграциони процеси у Европи

ПОГЛЕД УНАПРЕД

Путеви и методи опоравка од кризе
 Временски хоризонт(и) опоравка: кратак, средњи и дуги рок (монетарна, фискална и развојна политика)
 Једно и јединствено глобално решење?
 Макрорегионална („блоковска“) комбинована решења?
 Субевропска и евроазијска решења
 Европска решења у поређењу с америчком антикризном политиком, руским антикризним програмом и кинеском стратегијом превазилажења кризе
 Могући (европски) сценарији изласка из кризе (Европа 2020)
 Институционалне реформе и излазак из кризе
 Социјални субјекти динамизације будућег привредног развоја – главни чиниоци изласка из кризе

С обзиром на то да се врло брзо показало да нема услова за организовање (међународног) октобарског скупа, модератор априлског скупа узео је слободу да свим учесницима тог скупа пошаље и тезе за планирани октобарски скуп, као својеврсни подсетник, али и путоказ, којим се унеколико проширују и разбокорављају првобитни оквири зборника зацртани горе наведеном шестоделном структуром априлског скупа. То је имало врло позитивно дејство тако да се до краја 2010. на столу уредника зборника нашло тридесетак – редигованих и рецензираних – квалитетних радова, спремних за прелом и штампу.

Тада нико није није могао ни да сања и да ће и зборник о кризи упасти у кризу – кризу објављивања. Покушало да завлада ледено доба постистине, па је и овај наш зборник био жртва замрзавања. Чекање на штампање зборника ипак се није претворило у *neverendum*, тако да су повољне климатске промене у 2018. створиле прилику да се овај сада већ времешни научноистраживачки подухват – издржавши на најбољи могући начин пробу времена – публиковањем приведе крају.

Насупрот томе, изгледа да су слаби изгледи да за нашег живота видимо крај светске економске кризе. Криза је фактички постала перманентно (у сваком случају хаотично) стање на које се треба привикавати. Како? Одговор на ова и друга бројна „кризолошка“ питања могао би да пружи скуп који Одбор за економске науке САНУ планира да организује 2019. године под насловом

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА: 10 ГОДИНА ПОСЛЕ

Ово је први позив за учешће на том скупу.

АГРАРНА КРИЗА У СРБИЈИ, 1925–1935.

МОМЧИЛО ИСИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд, Србија

isicmomcilo@open.telekom.rs

САЖЕТАК: По завршетку Првог светског рата, сељаштво у Србији је настојало да што пре обнови своје ратом разорено газдинство. Без државног јефтиног пољопривредног кредита, уз одуговлачење с накнадом ратне штете, оно је било принуђено да се задужује, често под веома неповољним условима, очекујући да ће конјунктура пољопривреде потрајати. Како је, међутим, већ 1925. године уследио нагли пад цена пољопривредних производа, задужено сељаштво у Србији суочило се с пољопривредном кризом, коју су неродне године: 1927. и 1928. додатно продужиле. Не успевши да савлада ову кризу, оно је било захваћено новом, великом светском аграрном кризом 1929–1934. године, која ће у Србији, поново, потрајати дуже због изразито сушне и неродне 1935. године.

Дуготрајна аграрна криза проузроковала је презадуженост сељаштва у Србији и његово све чешће претварање у најамне раднике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Краљевина СХС/Југославија, аграрна криза, сељаштво, пољопривредни производи, екстензивност пољопривредне производње, маказе цена, тржиште, монетарна политика, царине, порези, сељачки дугови, сељачки кредит

Стабилизација динара на паритету 9,13 швајцарских франака за 100 динара на Циришкој берзи, односно његове вештачко снажење, врло брзо је донело све негативне последице преласка с инфлационе на дефлациону монетарну политику, првенствено у области кредитирања. Народна банка је, уз сагласност Министарства финансија, током 1923. и 1924. године потпуно обуставила давање кредита, што се неповољно одразило на целокупну привреду, иначе инфериорну на страном тржишту. „Престанак инфлације 1923. године изазвао је рестрикцију платежних средстава у односу на постојећи ниво високих цена, а ревалоризација динара довела је до контракције размене, до убрзавања куповне моћи становништва, до опште депресије у земљи.” [*Привредни њреплед* 1925: 4; Исић 2001: 74]

И док је у првим послератним годинама стварни пад цена пољопривредних производа на страном тржишту, чак и за више од 50%, у односу на производе индустрије, Краљевина СХС компензовала падом вредности динара, стварајући утисак изразите конјунктуре пољопривредних производа, нарочито жита, поправком курса динара она је непосредно утицала и на снижење цена

сељачких производа, како на домаћем, тако и на страном тржишту. Ова последица дефлационе политике била је утолико тежа, јер се временски поклопила с растом конкуренције на европском тржишту пољопривредних производа, од стране привредно снажнијих држава, поготово прекоокеанских.

Већа понуда квалитетнијих, а због технички савршеније производње јефтинијих пољопривредних производа на европском тржишту, убрзала је опадање цена југословенских пољопривредних производа, који су се, иначе, као „меркантилна” роба продавали јефтиније од стандардизованих производа привредно развијенијих држава. То опадање је нарочито уследило после жетве 1925. године, која је, по Међународном пољопривредном институту у Риму, била највећа од свих које су до тада биле забележене [*Трјовински иласник* 1929: 2].

Осим појачане конкуренције и вештачког снажења динарског курса, цене пољопривредних производа, превасходно на домаћем тржишту, падале су и услед високих извозних царина, које су, у највећој мери, укинуте тек крајем 1925. године, али и због високих транспортних трошкова, нарочито при транспорту железницом. Трговци-извозници су зато сељаштву редовно умањивали цену за износ извозних царина и трошкова транспорта, зарачунавајући, скоро увек, и веће суме.

Цене ратарских производа у другој половини 1925. године биле су, на пример, за 31,35% ниже него у 1924, а за 30,82% испод оних у првој половини 1925. године. Цена стоке је нешто спорије падала, најбрже у првој половини 1925. године. Чак и цене воћа и воћних прерађевина, које су почетком 1925. имале знатан скок у односу на претходну годину, у другој половини 1925. године биле су у паду. Цене земљорадничких производа најниже су после жетве и бербе, тј. у доба највеће понуде, а стоке у зимском периоду, када је највећа оскудица у сточној и људској храни, која се докупљује продајом стоке. Пад цена грађевинског материјала, колонијалне и индустријске робе у другој половини 1925. године био је доста спорији, поготово у односу на цене ратарских производа, па и у поређењу са ценом стоке и сточних производа. Настале су тзв. маказе цена на штету пољопривредних производа [Исић 2001: 75].

Висок пад цена најважнијих пољопривредних производа показује да је у другој половини 1925. године Краљевина СХС била захваћена општом пољопривредном кризом, коју је, умногоме, поспешила нова царинска тарифа од 20. јуна 1925. Када су сељаци производи пали на најнижу цену, када је његов буџет постајао све мањи, држава је увела високе царине на увоз пољопривредног инвентара и разних других производа неопходних сељаштву. За плуг се морало издвојити чак 1.400 динара или око 1.400 кг кукуруза, насупрот 200 динара у 1922. години. За кола, оцарињена с 240 динара за сваких 100 кг, требало је 1.950 кг пшенице, а пре рата само 909 кг.

Изузетно тежак положаја сељаштва признао је и државни врх. Министар финансија Милан Стојадиновић је, у експозеу приликом разматрања буџета за 1926/27 годину, изјавио: „Али пад цена тешко погађа наш најмногобројнији део народа. А кад сељак нема онда нема ни трговац ни занатлија, ни индустрија-

лац, а ни држава. То је проблем о коме треба најозбиљније мислити и сходне мере предузимати.” Доста конкретнији био је министар пољопривреде и вода др Иван Пуцељ. Приликом расправе о интерпелацији демократских посланика о пољопривредној кризи, на 100. редовном састанку Народне скупштине 11. јуна 1926. године, он је изјавио: „Смањење цена пољопривредних производа у прошлој години довело је у тежак положај наше пољопривреднике и утолико тежи, што су његови трошкови уложени у производњу као и трошкови кућевни, за одржавање његово и његове породице били исто толики скоро као и у прет-прошлој и ранијим годинама, када су његови производи скоро два пута већом ценом, него ли у прошлој години, продавани. Тај, иначе тежак положај наших пољопривредника отежан је још и тиме што се цене његовим разним потребама, не само нису снизиле, сразмерно снижавању цена пољопривредних производа, него су се напротив, од многих и многих артикала још и повећале и што су се јавни терети – поглавито порези – знатно повећали према ранијим годинама.”

Изјаве и једног, и другог министра нису имале никаквог практичног значаја. Министар финансија, после скоро годину дана од појаве кризе, препоручује „размишљање” о томе шта би требало предузети, а како се до тада, па и касније, размишљало види се из тога што је интерпелација о пољопривредној кризи чекала на расправу од 9. новембра 1925. до 11. јуна 1926. године, да би се и она завршила без конкретних закључака и предлога.

Без икаквих заштитних мера од стране државе, цене пољопривредних производа, или су падале и током 1926. године, или су се задржале на нивоу из друге половине 1925. године. С друге стране, цене колонијалне робе и индустријских производа падале су спорије од цена сељачких производа, док су цене грађевинског материјала у 1926. године чак и порасле. У првих шест месеци 1926. године, ратарски производи су, у односу на просечне цене у другој половини 1925, појефтинили за 5,25%, падајући на најнижи ниво у септембру, док је цена стоци и сточним производима пала за чак 14,97%, с најнижим нивоом у августу [Исић 2001: 78, 79].

Стварна диспропорција цена пољопривредних производа и оних које сељак купује била је још и већа, пошто је он своје производе продавао, углавном, на мало, при чему су му трговци рачунали цену нижу чак и од великопродајне, а продавали му намирнице по малопродајним ценама знатно вишим од великопродајних. На овај начин, куповна моћ сељаштва је још више опадала, што је, онда, утицало и на друге привредне делатности. „Прошле године имали смо у свим областима економског живота веома оштру кризу. Дошао је нагли пад цена пољопривредним продуктима и настало је смањивање потрошачке снаге најширих маса. Та криза, општа по свом дејству, била је чисто аграрног карактера. Главни њен узрок је у великој диспропорцији између цена земљорадничких и осталих, нарочито индустријских производа. Док је индекс аграрних производа опао за преко 30%, код варошке привреде то смањење износи око 19%, а у индустрији – једва нешто преко 8%. Ови проценти се односе на продају на *аніро*. У детаљу несразмера је знатно већа. Осиромашење сељака изазвало је општи застој у трговини. Читава продукција је опала.” [Исић 2001: 80]

Од свих покрајина Краљевине СХС, пољопривредна криза 1925/26 године највише је захватила Србију. Њено сељаштво, материјалне највише упропашћено у Првом светском рату, без јефтиног пољопривредног кредита и адекватне државне помоћи, а изиграно приликом исплате ратне одштете, морало се у првим послератним годинама знатно више да задужује да би обновило своје газдинстве и успоставило производњу. За интерес се, најчешће, није ни питало, рачунајући да ће конјунктура пољопривредних производа потрајати. Међутим, како је она врло брзо престала, њене благодети сељаштво у Србији скоро да није ни осетило. Шта више, велики део сељаштва морао је и сâм, за сопствену исхрану, куповати жито по високим ценама.

Пољопривредна конјунктура је престала, али су остали сељачки дугови, који су, због високих каматних стопа, расли до неслућених размера. Увећавале су се и државне дажбине, и то не само због снажења курса динара, већ и услед њиховог номиналног повећања. У таквим условима сељаштво у Србији је дочекало пољопривредну кризу, превасходно изражену у ниским ценама његових производа. Цена пшенице на најважнијим тржиштима у Србији од јула до децембра 1925. године била је за 34,20% нижа него у претходном полугођу, а кукуруза за 11,64%. Цена пшенице је, затим, скоро мировала у првих шест месеци 1926. године, да би, после жетве опала још за 9,33%. Поскупљењем у првој половини и појевтињењем, за сличан процент, кукуруз је у другој половини 1926. године имао готово исту просечну цену као и годину дана раније, али за 13,23% нижу него у периоду јануар–децембар 1925. године.” [Исић 2001: 80].

Знатно брже опадање цена основних врста жита, сељачких најзначајнијих тржишних артикала, од пада цена индустријских производа, који су у појединим случајевима чак и поскупљивали, смањивало је куповну мећ србијанског сељаштва. Последице овога биле су, по сељака, утолико теже, јер пољопривреда у Србији, у условима доминације малог и ситног поседа и доста екстензивне обраде, није остваривала битније тржне вишкове. Да би подмирило државне дажбине, одговорило дужничким обавезама и купило најнеопходније животне намирнице у вароши, сељаштво је на тржиште зато морало да износи и оно што је било оставило за сопствену потрошњу. А онда, и то врло брзо, сељак је постајао купац пољопривредних производа, некад чак и од оних трговаца којима је раније продао своје производе, с тим што је цена сада била много виша. Међутим, како новца, најчешће, није имао сељак је морао да се задужује, не питајући за камату. Беда и сиромаштво најширих слојева сељаштва постајали су нужна последица пољопривредне кризе у Србији. У том смислу, веома је илустративан један текст у *Полицици* у лето 1926. године: „Шумадијско село грца у тешкој привредној и финансијској кризи, немоћно да само себи помогне. Од свршетка рата успело је да изврши најнужније оправке порушених зграда и запуштене земље, али су путеви још и данас ужасно разваљени, брда оголела, те су град и провале облака свакидишне појаве.

Узрок овако велике и дубоке кризе која је захватила шумадијско село лежи у чињеници да је данас пољопривреда екстензивна и нерационална, постала нерентабилна. Упитаће неко: па што шумадијски земљорадник не обрађује сво-

ју земљу интензивно и рационално? Многи на то одговорише: зато што је не-просвећен и не схвата вредност пољопривредних справа и машина. Међутим, узрок лежи много дубље. Шумадијски сељак схвата преимућство обрађивања земље справама, али он није у могућности да их набави, јер су и иначе мала имања, услед пораста становништва и деобе сваким даном све мања и мања. Међутим, задруга за заједничку набавку и служење пољопривредним справама скоро и нема. Сем тога шумадијски земљорадник је сав заробљен у мрежама зеленаша, јер он нема никакве могућности да дође де јефтиног кредита. Законска ограничења земљорадничког задуживања, донета у доброј намери, изигравају се на штету земљорадничкову, тако да интерес који он стварно плаћа никад није мањи од 35–40%, а често је и много већи. Тако велики интерес, међутим, ни многа савршенија пољопривреда није у стању да поднесе. Као последица свега овог тешког привредног и финансијског стања, јесте и све већи пораст сеоског пролетаријата, који је и социјално, и политички, и морално опасан елемент.” [Исић 2001: 81]

После две кризне године: 1925. и 1926. дошле су две веома неродне године, 1927. и 1928. Подбацио је нарочито кукуруз, чији је принос био мањи од половине оног из нормалних година. Велики број сељака морао је зато да, врло брзо после жетве и бербе, купује жито за исхрану. С тим у вези, народни посланик за чачански округ, обраћајући се са скупштинске говорнице 17. новембра 1928. године, упозорава: „А ви знате да је у чачанском округу Морава и да су тамо сељачке њиве увек добро давале, али данас једна четвртина у мом округу нема, која неће куповати жито; три четвртине сељака од сада су почели да купују жито.” [Исић 2001: 82]

Због повећане потражње жита, а при скромној понуди, порасла је његова цена, посебно кукуруза. На најважнијим тржиштима у Србији, он је у другој половини 1928. био скупљи и од пшенице, а у односу на 1926. годину имао је двоструко вишу цену.

И поред оваквог пораста цена житу, али и других земљорадничких производа, због државне политике пуног индустријског протекционизма, цене производа које је сељак набављао у вароши, и почетком 1928. године, имале су већи стопу раста, 14,55%, према 11,07%, у односу на стање у Србији пре Првог светског рата [Исић 2001: 82]. Како је, после година кризе и изузетно ниских цена пољопривредних производа, ретко које газдинство у Србији имало залихе хране и новца за обезбеђење и најосновније исхране, набавку најнужнијих намирница у вароши, за одговарање пореским и дужничким обавезама, сељаштво је у 1927, а нарочито у 1928. години, кад је завладала оскудица и у сточној храни, почело масовније да продаје стоку, којој је, међутим, због огромне понуде на тржишту нагло опала цена. Дешавало се да крава с телетом није могла да се прода ни за 500 динара [Новосџи 1928: 2].

Осим стоке, уколико ју је имало, од 1927. године сељаштво је све чешће продавало и незрелу летину, још на струку, или, како то он каже, још док је у „Божјим рукама”. Продаје „на зелено” завиле су сељаштво у црно пошто је кукуруз, као најзначајнији тржишни артикал, подбацио у приносу, а узети новац,

с високим каматама, морао је да се врати. Излаз је био у задуживању, поготово за оне који нису имали шта да продају, нити где да зараде новац. „Не добијајући од земље ни онолико колико му је за живот потребно, а камоли и више, да би регулисао своје дугове и учврстио свој положај – `спас` је једино лежао у отвореној кеси зеленаша, који је чекао мирно свој час. Чекао га и дочекао. Јер се нико од меродавних није потрудио да уклони зеленаша, и зло другим легалним и нормалним начином ублажи или сасвим отклони.” [Исић 2001: 83]

Користећи изражену несташицу новца код сељаштва, и то не само најсиромашнијег, зеленаши су узимали изузетно висок интерес, „динар на банку”, тј. 120%, па и више, а кад им ни меница није била довољна тражили су уговор, интабулацију, „злу не требало”. Тако је земља, најсветије сељачко богатство, све чешће постајала залог за дуг, а неретко прелазила је и у власништво зеленаша. То зло је било присутно у готово свим крајевима Србије, па и у плодним пределима Млаве и Мораве. „Нигде зеленашка меница није више полегла по сељачкој њиви него у овом крају. А већ интабулација! Шта ће бити с тим законом о меницама? – пита сељак сваког дана. Знаш, некако ми се не мили да радим. Не знам да ли је ова земља моја или туђа.” [Новосићи 1928: 2].

Због високе цене житу, поготово кукурузу, основној намирници за исхрану, и великих издатака за разноврсне државне дажбине и обавеза према старим повериоцима, од новца добијеног продајом стоке, продајом „на зелено”, зарађеног надничењем, или поновним задуживањем, сељаштве је у вароши куповало само најнужније, при чему је и то често тражио на вересију, пошто су, и даље, остале „маказе” цена отворене у корист индустријских производа.

Беда и невоља, немаштина и незнађе нарочито су долазили до изражаја у сиромашнијим подручјима, поготово у инокосним домаћинствима. Међу сељацима се, отуда, често чуло: „Несрећа! и Бог се окренуо против нас. Баш се ништа нема!” Снажна пољопривредна криза у Србији зауставила је цео њен привредни развој. Она је утицала на јачање кризе у трговини и занатству, јер кад сељак нема пара, онда ни трговац нема коме да прода, а занатлија нема за кога да ради.

У одсуству државне акције за ублажење пољопривредне кризе, која је већ прешла оне границе у којима се сељак својим сопственим снагама, или преко земљорадничких задруга, заснованих на самопомоћи, могао да помогне, велика очекивања полагана су у жетву 1929. године. Најзад, уследила је изузетно богата жетва у Србији. У само 11 њених округа произведено је 75% укупно произведених количина пшенице у 1927. и 1928. години у целој Србији, а кукуруза чак и за 46,61% више. Али ни то није било довољно, пошто је у другој половини 1929. године, отпочела највећа економска криза у историји капитализма, у чијем је центру била аграрна криза, која није мимоишла ни Југославију, а поготово не Србију, у којој је производња жита чинила основу пољопривреде, много више него у већини осталих покрајина Краљевине Југославије.

Већ након жетве у јулу 1929. године цене биљних производа у Краљевини Југославији, па и на тржиштима у Србији, почињу да падају. „Никад Поморавље није тако добро понело као ове године. (...) Али, као што обично бива: никад два добра у исто време. Свако лице има и своје наличје. Од како су нов јечам и пше-

ница почели стизати на пијаци, пшеница је спала на 200–210 динара, кукуруз такође. А нов јечам се продаје по 100–110 динара. Као прва последица тога дошао је пад цена живини, па ће ускоро доћи и пад цена меду и масти.” [Полиџика 1929: 7]

Тако, уместо да буде весник сељаковог економског опоравка, обилна жетва 1929. године наговестила је још јачу и дуготрајнију пољопривредну кризу, још веће осиромашење сељаштва.

Све мања тражња пољопривредних производа из Југославије на европском тржишту, у конкуренцији квалитетнијих и јефтинијих производа развијених капиталистичких земаља, проузроковала је смањену тражњу на домаћем тржишту, због чега је уследило перманентно опадање цена, и то много брже него код индустријских производа. Непосредно после жетве, у лето 1932. године, најскромније у периоду 1929–1940. године, цене стрних жита биле су нарочито ниске. У посавотамнавском срезу подринског округа пшеница се продавала и по 60 динара за 100 кг, мада је њен укупан принос био свега 39,39% просечне годишње производње у срезу од 1929–1939. године. Низак принос није, дакле, значио високу цену, пошто је, као и средином двадесетих година, сељаштво, у грчевитој борби за неходним новцем, на тржиште износило и оно што је му било потребно за исхрану, стварајући опет велику понуду.

Знатно опадање цена пољопривредних производа и током 1933. и 1934. године довело је до тога да су у унутрашњости земље, по мањим местима, ови производи готово поклањани, што, међутим, није био случај с индустријским, односно варошким, производима. Куповна моћ сељаштва је постајала све мања, а његове испуњавање пореских и дужничких обавеза све теже. Отуда и не чуди јадиковање једног Шумадинца, чак и после успешне жетве: „Све је добро, али која вајда? Кад би недељно убирали по један берићет и продавали га не би стизало за одужење: пореза, приреза, приватног дуга, а да не узимам у обзир домаће потребе, јер све плаћамо по старом, а све продајемо у бесцење. Шта ће са нама бити најпосле Бог ће свети знати.” [Трјовински јласник 1932: 2]

Ниску цену жита, као најчешћег производа за тржиште, сељаштво није могло да надокнади, као и раније, повећаним изгоном стоке на тржиште, која је, због повећане понуде, такође знатно појефтинила. На пожаревачкој пијаци 27. новембра 1931. године теле је продавано по 3 динара за килограм, а во за 2–3 динара по килограму, док се коњ могао да купи по цени од 250–800 динара. Али, и по овако ниској цени, од 319 телади продато је 60, од 165 волова 11 је променило власника, док је од 165 дотераних коња купца нашло само 9 грла. Почетком 1932. године, један сељак је на пијаци у Краљеву продао „кљусе са самаром” само за 15 динара [Време 1932: 9].

Када ни после шест покушаја није успео да прода теле, за које није могао добити више од 60 динара, други сељак, је чак оставио теле на пијаци, пошто је већ за општинску пијачарину давао сваки пут по десет динара [Митровић 1934: 59].

Колико је у годинама кризе, заправо, вредео труд шумадијског сељака речито говори следећи пример: „Овогодишњу пшеницу сељак може да прода једва по 100 динара од товара. Дакле, килограм један динар. Шта то значи? Један пар опанака стоји 70 динара. Кад се узму сви трошкови око дотеривања пшенице на

пијацу значи за један пар опанака сељак треба да прода више од 70 килограма пшенице – безмало један читав товар! Колико мора да се уложи труда док се произведе товар пшенице! (...) за килограм шећера сељак мора да прода најмање шеснаест килограма пшенице. За килограм соли мора да прода три килограма пшенице, шест килограма пшенице за литар гаса итд..." [Полиџика 1932: 5].

О последицама диспаритета цена пољопривредних и индустријских производа, срески начелник за тамнавски срез у ваљевском округу, извештавајући Краљевску банску управу Дринске бановине о општем стању у срезу 1932. године, каже: „Услед ниске цене пољопривредних производа и несразмерно велике цене фабричким производима које набавља пољопривредник за подмирење својих потреба, а у исто време и услед задужености, економско стање пољопривредника је доста тешко.” Слично извештава и срески начелник ужичког среза, годину дана касније: „У 1933. години куповна и платежна моћ пољопривредника је веома слаба због ниских цена пољопривредних производа и слабе тражње, док све потребе које он набавља релативно су много скупље према његовим производима.” За стање у срезу параћинском у 1934. години срески начелник, истиче: „Опште економско стање на територији овога среза је доста слабо. Од 35.000 становника, 30.000 бави се земљорадњом, па је ово сасвим логична појава кад се зна каква несразмера влада између цена пољопривредних производа и трговачких артикала. Од како су цене пољопривредних производа пале овако несразмерно, куповна моћ масе умањена је у великој мери, што је довело до оваквог стања.” [Исић 2001: 88]

Због екстензивне пољопривредне производње, оптерећености сељаштва великим дажбинама, његове презадужености, неорганизованости унутрашњег тржишта, оскудице земљорадничког кредита и високог нивоа потрошње, пољопривредна криза у Србији, али и у целој Краљевини Југославији, трајала је дуже него у већини осталих европских држава. У 1935. години она је нарочито дошла до изражаја, будући да је то била најнероднија година у раздобљу 1929–1940. Укупна производња жита износила је тек две трећине од просечног приноса између 1929. и 1939. године.

Извештавајући Краљевску банску управу Дринске бановине о општем стању у срезу 1935. године, срески начелник подгорског среза у ваљевском округу, где је принос кукуруза био тек четвртину од просека у периоду 1929–1940, наглашавао је: „Економско стање пољопривредника у овом срезу је углавном слабо. Данашња пољопривредна криза направила је велику стагнацију, како на чистој пољопривреди, тако и на свим другим гранама привреде.” Сличан је и извештај начелника ваљевског среза: „Догон стоке је био добар. Нарочито је много дотерано крупне и ситне рогате стоке. Цена стоци, како на вашару тако и на пијаци, била је ниска, нарочито свињама, јер није било купаца. (...) Услед опште стагнације и неродице воћа и трговина је у току године погођена тако да извоз преко границе среза није достигао ни пола количине извезене робе као у прошлој години.” [Исић 2001: 89]

Изузетно тешко стање сељаштва у 1935. години потврдио је и министар пољопривреде, у изјави новинарима, након петوماјских избора, наглашавају-

ћи: „Признавајући данашње тешко стање наше пољопривреде и сељака, морамо подвући, да су данашње цене земљорадничких производа тако ниске, да земљораднику онемогућавају чак и онај живот који има најбеднији радник ма које професије. Тешке кредитне прилике и други терети још више отежавају тешко стање нашег земљорадника и бацају га у безизлазан положај економске беде.” Истичући, даље, како је пољопривредна криза основни узрок опште привредне кризе у земљи, он подвлачи неопходност да се она прво реши и с тим у вези предлаже: 1. продајне цене земљорадничких производа повисити до висине рентабилитета и повољне прође; 2. организовање производње према захтевима тржишта како у погледу квалитета, тако и квантитета; 3. организовање пољопривредног кредита, као и ликвидацију старих сељачких дугова; 4. организовање продаје на унутрашњим и спољним тржиштима [Исић 2001: 90].

Декларативно изјашњавање о мерама за побољшање положаја сељаштва, а без стварног напуштања индустријско-протекционистичке политике није могло да заустави кризу, нити да уклони њене вишегодишње последице. После изузетно слабе жетве у 1935. години, било је случајева да су појединци наредне године 100 кг пшенице продавали за 40 динара, и то док се налазила у „снопу”, уз правдање: „Треба нам пара. Натезало се некако већ годину дана због лањске жетве.” [Исић 2001: 90]

За разлику од сељаштва у западном делу Југославије, сељаштво у Србији је много више осетило последице пољопривредне кризе, пошто је оно производило екстензивније и остваривало мање тржне вишкове, као и зато што је сточарство подредило земљорадњи, чију је основу чинила производња жита, које, иначе, има најзначајнију улогу у свакој пољопривредној кризи. Томе је доприносило и то што је у западном делу Краљевине СХС/Југославије била знатно развијенија индустрија него у Србији, као и то што се, без јефтиног пољопривредног кредита, сељаштво у Србији задуживало под много неповољнијим условима него сељаштво у западним покрајинама, од којег је, поготово у првим послератним годинама, имало и много веће потребе за задуживањем. Како је учињене дугове оно морало да враћа и кад су цене његових производа падале испод сваког рентабилитета, једини излаз је био у поновном задуживању, и то, првенствено, код приватних лица. Према анкети Министарства пољопривреде из средине 1932. године, дугови приватним повериоцима¹ чинили су чак 46,33% укупних дугова сељака који су своје дугове пријавили [Комадинић 1934: табеле].

Према овој анкети, 29,55% пољопривредних газдинстава у Северној Србији, који су пријавили своје дугове, дуговало је 1.119.846.036 динара, односно 6.685,73 динара по газдинству. Највише задужених газдинстава било је с поседом од 2 до 5 хектара, њих 33,82%, а највећи део дуга, 29,43% отпадао је на она с поседом између 10 и 20 ха [Комадинић 1934: табеле].

С обзиром на ниску цену земљишта у време велике аграрне кризе, задуженост сељаштва у Србији по хектару често је премашивала половину његове

1 Међу приватним повериоцима било је и 3.453 сељака.

вредности, поготово у привредно неразвијеним и брдско-планинским подручјима, где је земља била јефтинија. Не ретко, дугови су, међутим, нарастали и преко вредности имања, које је онда прелазило у руке зеленаша. Остајући без дела, а некад и целог, имања сељак је постајао најамни радник. Почетком тридесетих година 20. века њих је у Северној Србији било 50.732, или 25,13% свих најамничара у Југославији. Уочи Другог светског рата било их је знатно више. Само у ваљевском округу њих је 1939. године 8.818, или за 128% више него почетком тридесетих година [Исић 2001: 90].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Време, 4. јун 1932.

Исић, Момчило (2001). *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ.1, том 2, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Комадинић, Милан Ј. (1934). *Проблем сељачких дугова*, Београд: Издање аутора.

Митровић, Танасије (1934). *Пољопривреда и криза*, Београд: п. о. часописа *Животи и рад. Новостии*, број 2.354, 3. новембар 1928.

Политика, број 7.622, 24. јул 1929.

Политика, број 8.741, 11. септембар 1932.

Привредни преглед, број 13, 29. март 1925.

Трговински гласник, број 105, 9. мај 1929.

Трговински гласник, број 156, 15. јул 1932.

AGRARIAN CRISIS IN SERBIA, 1925–1935

МОМЧИЛО ИСИЋ

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade, Serbia

isicmomcilo@open.telekom.rs

SUMMARY: After the end of the Great War, the peasantry in Serbia sought to reconstruct its destroyed homesteads as quickly as possible. The unavailability of cheap state agricultural loans as well as foot dragging in the payment of reparations, compelled peasants to take out loans, often under highly unfavorable terms, in the hope that the demand for agricultural products would last. However, as early as 1925, there was a huge decrease in prices of agricultural products, and the indebted peasantry was faced with an agrarian crisis, which was additionally prolonged by crop failures in 1927 and 1928. Unable to overcome this crisis, it fell victim to the great global agrarian crisis that lasted from 1929 to 1934, and even longer in Serbia due to a severe drought in the ensuing year (1935).

The prolonged agrarian crisis left many Serbian peasants heavily in debt and forced a significant number of them to become hired labor.

KEY WORDS: Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, agrarian crisis, peasantry, agricultural products, extensive agricultural production, price scissors, market, monetary policy, tariffs, taxes, peasant debts, peasant credi